

DİNİ İNANCIN GELİŞMESİNDE NATİVİZM VE TECRÜBECİLİK PROBLEMİ

Doç. Dr. Kerim YAVUZ

Bir insanın iyi anlaşabilmesi için, şüphesiz onun inanç hayatının da incelenmesi gerekir. Bilindiği üzere, insanın dünyaya geldikten sonra uzun süren bir gelişme sürecine ihtiyacı vardır. O böylece, bu süre içinde belli bir dünya ve hayat anlayışına ulaşarak gelişmesini tamamlayıp toplumuna karışacaktır.

Bazı psikologlar, insan hayatının şekillenmesinde ve gelişmesinde, çocuğun dünyaya gelirken beraberinde getirdiği istidat ve kabiliyetlerin, yani nativizmin, bazıları ise bunun tam aksine tecrübeciliğin çok daha ağır bastığını iddia etmişlerdir. Fakat tecrübi çalışmalar şunu göstermişlerdir ki fert yalnız başına ne doğuştan gelen istidat ve kabiliyetlerinin ürünüdür, ne de yalnız başına toplumunun mahsulüdür. Çocuğun şahsiyet ve karakterinin oluşmasında, ruhsal güçlerin olduğu kadar, çevresinden gelen dış faktörlerin de önemi inkâr edilemez (1).

Bir kere çocuğun istidat ve kabiliyetleri, büyük ölçüde onun temel özelliklerini ortaya çıkacak güçtedir. Çünkü bu ruhi güçler, oluş halindeki insana önceden farklı ölçülerde verilmiş olup ferdi ruhi ve bedeni yapısı içinde belirli yönlere doğru itmeye hazır durumda beklemektedirler (2).

(1) Krş. Yavuz, Dini Duygu, s. 111 ve dipnotu 2.

(2) Bunların başında C. G. Jung gelmektedir. Bk. Jung, Die Libido, s. 185 vd.; Jacobi, Psychologie von Jung, s. 77 vd.; Hehlmann, Wörterbuch der Psychologie, s. 22; Leuschner, Die Religion der Kindheit, s. 7, 16; Yavuz Dini Duygu, s. 110.

Öte yandan kültürel çevrenin de etkisi olmadan bir gelişme olamayacağına göre, acaba dini inancın doğuşunda ve gelişmesinde natavizm mi, yoksa tecrübecilik mi daha ağır basmaktadır? Dini inancın doğuşunda, hareket noktası nedir ve buna hangisi esas olmaktadır?

Burada önce şu noktayı hatırlatmakta yarar vardır. Çocuk psikolojisi ile ilgili yayınlara bakılınca, çocuğun dini hayatına dair pek az bilgi verildiği, ya da hiç yer verilmediği görülmektedir. Aslında çeşitli nedenlerle, son zamanlara kadar çocuğun dini hayatı ile meşgul olunmadığını söylemek mümkündür (3). Fakat her geçen gün bu konu önemini biraz daha fazla hissettirmektedir. Özellikle son 50-60 yıl içinde yapılan din psikolojik araştırmaları, çocuğun dine yabancı olmadığı, ya da dini bakımdan istidat ve kabiliyetli olduğu hususu, yeni boyutlar kazanmış bulunmaktadır. Çocuğun dini hayatına ilmi bir gerçek gözüyle bakan bu çalışmalar, dış faktörlerin katkılarını da dikkate alarak, çocuğun dini inanca ruhen istidatlı ve kabiliyetli olduğunu göstermiş bulunmaktadır. Böylece bunlar, onun dünyaya gelirken, dini bakımdan «tabula rasa», yani yazılmamış bir kara tahta ya da işlenmemiş beyaz bir bez parçası gibi olmadığını, ona sadece mensup olduğu toplum kültürünün ürünü gözüyle bakılamıyacağını, onda dini istidatın mevcudiyetini ve inanırılığın onun için tipik bir özellik olduğunu göstermiş bulunmaktadır (4).

Bilindiği üzere din, insanlığın başlangıcından itibaren, hem insanın gönlünde, hem aklında, ve hem de toplum hayatında yer etmiş bir gerçektir. Dün olduğu gibi, bugün de insanın duygularında ve düşüncelerinde silinmez bir şekilde yerini almış olan din, kendini insanoğluna daha hayatın başında duyurmuş olmaktadır. Aslında, insan, dünyaya geldiği sosyal ve kültürel bir çevre olan ailede, dil, din, ahlâk, hukuk, gelenek, görenek gibi hayatın türlü anlayış ve yaşayış şekillerini ve alışkanlıklarını hazır olarak bulur. O bunları, hayatın akışı içinde ön-

---

(3) Biz burada bunun sebepleri üzerinde duracak değiliz. Yalnız J. J. Rousseau'dan beri ileri sürülen bir iddianın, yani dinin çocuğa yabancı olduğu iddiasının burada etkisi olduğu söylenebilir, Krş. Yavuz, Dini Duygu, s. 45.

(4) Bu konuda oldukça zengin literatür için dipnotlarıyla birlikte Bk Yavuz, Dini Duygu, s. 110-124.

celeri farkına varmadan kabul eder. Aslında çocuk intibak etme (Adaptation) ve alışkanlık kazanma kabiliyetine ve eğilimine sahip olduğundan, aynı şekilde dini normlara uymaya da ruhen elverişlidir. Onun içindir ki, çocuğun kendi toplumunun dini ile de karşılaşması ve zamanla yetişkinlerden aldıkları dini inançları, ferdi ve ruhi yapılarına göre işleyip değiştirerek kendine has bir din anlayış ve yaşayışı geliştirmesi doğaldır. Esasen bu, ne yetişkinlerin dinidir, ne de yalnızca onların çocuklara aktardığı, ve çocukların da hiç değiştirmeden kabul ettikleri bir dindir. Çocuk dini inancının gelişmesine aktif bir şekilde katılır. Çünkü o inancına değer vermekte, din de onun hayatını ve davranışlarını etkilemektedir. Böylece din, çocuğun şahsiyetinin gelişmesinde, davranış ve tutumlarının şekillenmesinde, etkili bir rol oynamaktadır (5). Ama şu da bir gerçektir ki, yetişkinlerin öğrettiği dinin, şüphesiz çocuk üzerinde şekillendirici bir gücü vardır. Bu, yalnızca dini gelişme için değil, aynı zamanda onun başka gelişmeleri için de söz konusudur. Çünkü çocuk, yetişkinler gibi olmak ister. Bu bakımdan taklidin (Imitation) onun ruhsal gelişmesinde önemli bir yeri vardır. Esasen çocuk bilmeden ve düşünmeden taklide kolayca kayar. Çünkü o, içten gelen bir istekle, kabul ettiği otoriteye benzemeye çok yatkındır (6).

Konuya daha yakından bakacak olursak, önce şunları söyleyebiliriz. Dini istidat ve kabiliyetle ilgili olarak, Din Psikolojisinin büyük isimlerinden Fr. Schleiermacher, her insanın dini istidat ve kabiliyetle dünyaya geldiğini kabul etmektedir (7). Yine ünlü psikologlardan C. G. Jung, insan ruhunu bir yönüyle «naturaliter religiosa» yani, onu dini tabiata sahip olarak nitelendirmekle, dini inancın kendiliğinden ortaya çıktığına işaret etmektedir. Öte yandan yine ünlü psikologlardan B. Winzen, E. Felden, H. Remplein, E. Spranger ve A. Gesell, araştırmalarında dinin, çocuğun ruhuna seslendiğini, ve bunun onun

(5) Krş. Özbaydar, Tanrı İnancının Gelişmesi, s. 13.

(6) Çünkü taklit çocukta ruhi bir tutkudur. O buna kolayca tutulur. Bunun ötesinde çocuğun bir örneğe veya bir modele ihtiyacı vardır. Bk. Yavuz, Dini Duygusu, s. 145, 148; Helpach, Sozialpsychologie, s. 203; Hurlock, Die Entwicklung, s. 478; Hansen, Die Entwicklung, s. 427.

(7) Bk. Schleiermacher, Über die Religion, s. 96.

(8) Ayrıntılı bilgi için, Bk. Winzen, Die religiöse Entwicklung, s. 190; Remplein, Die Entwicklung, s. 255; Gesell, Das Kind, s. 99, 140, 331, 433; Spranger, Psychologie des Jugendalters, s. 254.

ruhsal yapısına uygun olduğunu tesbit etmişlerdir (8). Mese-lâ, Remplein, «dini inancın tohumları (Keime) hiç şüphesiz in-san ruhunda bulunmaktadır. Nasıl insanlık, daha ilkel basa-maktayken dini tasavvurlara ve duygulara sahip olduysa, o zamandan, bu zamana kadar, çocuğun ruhi ve manevi gelişme-si, nesillerden nesillere sürüp gelen gelişmenin bir devamıdır» (9) demektedir yine ona göre, her şeyden büyük ve her şeyi yaratıp istediği gibi idare eden Allah tasavvuru ve düşüncesi, çocuğun ruhi ve manevi gelişmesine tamamen uygun olduğu gibi, dini temâyüller ve duygular da onun ruhuna yerleştiril-miştir (10). Ferdî yaşayışın temelinde dini istidatın olduğunu ve bunda dindarlığın önemli tohumları bulunduğunu kabul eden Spranger ise, «dini yaşayışın çocuğun ruhuna, sadece yerleştirilmediğine, aynı zamanda içgüdülerden tabii olarak doğup geliştiğine kesin gözüyle bakılabilir (11)» demektedir. Buna çok yakın olarak P. Vogel de, çocuğun dini inanışında içten gelen tabii içgüdüsel ve duygusal bağlanma eğilimi var-dır, derken, Gemelli ise «dini duygunun, insiyaki bir temâyül olduğunu kabul etmektedir (12).

Bu hususta, A. Vergote de, bazı araştırmalara dayanarak, çocuğun dini bakımdan kabiliyetli olduğunu, eğer belirli psi-kolojik şartlar oluşturulursa, onda dini inanç kendini erkenden belli edeceğini, çünkü «çocukta büyük bir dini hazırlık» görüldüğünü belirtmektedir (13). Yine bu görüşü psikolog Remplein ve O. Kroh da desteklemektedir. Remplein, «büyük bir ihtimal-le her çocuğun Allah'ın varlığına inanmak için hazır durum-da» (14) olduğunu söylerken, Kroh ise, çocuğun Allah'ı, yalnız başına bulamayacağını, fakat onun Allah'ın varlığına inanmak için hazır olduğunu ileri sürmektedir (15). Nitekim tecrübeler de, bunu göstermiş bulunmaktadır. Çocuk, inanmaya ve içten gelen manevi çağırışa katılmaya, o kadar hazırdır ki dinle il-

(8) Bk. Remplein, Die seelische Entwicklung, s. 255.

(10) Krş. Remplein, Die seelische Entwicklung, s. 255.

(11) Bk. Spranger, Psychologie, S. 254; ayrıca o, hayat duygusunun özün-de bunun varlığına inanmaktadır, Bk. Spranger, Psychologie, s. 251.

(12) Krş. Vogel, Religionspsychologie, s. 326; Yavuz, Dini Duygu, s. 46.

(13) Bk. Vergote, Religionspsychologie, s. 355; ayrıca krş. Yavuz, Dini Duy-gu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 47.

(14) Bk. Remplein, Die seelische Entwicklung, s. 255.

(15) Krş. Kroh, Entwicklungspsychologie, s. 75; Yavuz, Dini Duygu, s. 47.

gili duyduklarının, ve kendisine öğretilenlerin, kolayca etkisinde kaldığından, ve onları kabul etmeye çok elverişli olduğundan, o onlara itiraz etmeden hemen inanır. Bu inanma, çocuk için gayet tabii bir davranıştır. Bu da onda mevcut olan «kolay inanırlılık (16)» (Leichtgläubigkeit) özelliğinden ileri gelmek tedir. Çünkü kolayca inanma ve çabuk bağlanma, çocuğa has ruhsal bir haldir.

Öte yandan Hollenbach, konuya derinlik psikolojisi açısından yaklaşmaktadır. O güçsüz ve yardıma muhtaç olan çocukta, görünmeyen ve henüz açıklanmamış, fakat açıklanması gereken, bitmez tükenmez bir merak ve arayış duygusu bulunduğu ve kendine yardım edecek, kendini her zaman koruyacak, sonsuz bir kudret arayışı olduğuna inanmaktadır. Orna göre, çocuk sonsuzluğa karşı duyduğu bu merak ve arayışla, henüz isim takamadığı, fakat zamanla «mukaddes ve mutlak» dendiğini öğreneceği, ilâhî kudreti durmadan arar ve öğrenmek ister (17). Çünkü Piaget'nin dediği gibi, «çocuk ne kadar çok görür ve duyarsa, o kadar çok görmek ve duymak ister» (18). Yalnız Hollenbach'a göre dini uyarılara karşı, son derece açık olan çocuktaki bu özlemin ve arayışın, eğitimle uyandırılması, teşvik edilmesi ve beslenmesi gerekir. Yoksa «çocuğun ruhunda tabii olarak var olan dini arayış ve ferdi kabiliyet işlenmezse, onun dini duygu ve düşünceleri gelişmemiş olarak kalabilir (19)». Eğer çocuk teşvik edilir ve beslenirse, o kendisi için henüz sır perdeleriyle örtülü olan dinin mahiyeti ve inanç prensiplerinin gün geçtikçe aydınlanmasını isteyecektir (20).

Şu da bir gerçektir ki, çocuktaki dini arayış, aynı zamanda bir ihtiyacın ifadesidir. Profesör J. Leuba, «insan Allah'ı idrak edemiyor, O'nu kavrayamıyor, (ama) O'na ihtiyaç duyuyor (21)» derken, aynı şeyi anlatmak istemektedir. Yine emni-

(16) Krş. Hollenbach, Tiefenerziehung, s. 83; Yavuz, Dini Duygu, s. 49, 125; Vierkandt, Kleine Gesellschaftslehre, s. 83; Özbaydar, Tanrı İnançının Gelişmesi, s. 12.

(17) Bk. Hollenbach, Tiefenerziehung, s. 80; Krş. Yavuz, Dini Duygu, s. 124 vd.

(18) Bk. Oerter, Moderne Entwicklungspsychologie, s. 136; Yavuz, Dini Duygu, s. 128.

(19) Bk. Yavuz, Dini Duygu, s. 128; Rempelin, Psychologie, s. 210.

(20) Krş. Hollenbach, Tiefenerziehung, s. 81; Yavuz, Dini Duygu, s. 46 vd.

(21) James, Die religiöse Erfahrung, s. 392.

yet, dayanma, güvenme, sığınma, korunma, kabul görme gibi temel ihtiyaçların duyurulmasında, Allah inancının önemli rolü olduğu kabul edilmektedir. Araştırmalar göstermiştir ki, çocuklar, hayatlarının devam etmesinde, isteklerinin karşılanmasında, kendilerinin tehlikelere karşı korunmasında, ümitsiz ve çaresiz kaldıklarında, tek çare ve ümit kaynağı olarak, Allah'ı aramakta ve O'na yönelmektedirler. O, emniyetsizliğini gidermek, eksikliğini hissettiği ya da karşılanmasını arzuladığı ihtiyaçlarını gerçekleştirmek istediğinden, ayrıca yine O, güçsüzlüğünün şuurunda olduğundan, nereden gelirse gelsin, tabii olarak sığınmaya ve korunmaya ruhen hazır olup, bunun en emniyetli bir şekilde Allah tarafından yerine getirileceğine inanmaktadır (22). Çocuktaki bu ihtiyaç, kendiliğinden (spontan) ortaya çıkan bir duygudur. Terkedilmez olan bu duygunun, insan tabiatında var olup, akıl ile ispatlanmaya da ihtiyacı yoktur. Çünkü o, insanın içinde duyuluğu ve yaşanışı ile bir realitedir (23).

Ünlü Psikologlardan E. B. Hurlock'a göre inanmak, çocukta kendiliğinden doğduğu halde (24), F. Künkel'e göre ise 'inanmak, çocuğun yaptığı doğal bir harekettir. Onun gelişebilmesi için, ona inanma imkânı vermek gerekir. Aslında çocuk, düşünmeden, şüphelenmeden ve itiraz etmeden inanmaya hazırdır. Ona ne söylenirse o samimiyetle inanır. Bu inanç, yalnızca, dilin inancı değil, aynı zamanda ruhun da inancıdır. Doğal olan da budur. Çünkü çocuk inanmakla kendini güçlenmiş ve Allah'a yaklaşmış hisseder. Onda bu duygu uyandııkça, Tanrı'nın kendine yakınlığı da, o ölçüde artmış olacaktır. Böylece çocuk, hayatı iyi, güzel ve yaşamaya değer bulacak, ve o nisbette yaşama gücü artacaktır (25).

(22) Bk. Yavuz, Dini Duygu, s. 139.

(23) Krş. Yavuz, Dini Duygu, s. 134 vd. 138 vd.

(24) Bk. Hurlock, Die Entwicklung des Kindes, s. 518.

(25) Bk. Yavuz, Dini Duygu, s. 48 vd.; Krş. Künkel, Ringen, s. 171. Ayrıca, Bk. Bostian, Kind und Glaube, s. 19 vd.; Gesell, Das Kind von Fünf, s. 99, 140.

(26) Böylece çocuk topladığı bilgileri kendine göre basitleştirerek içinde işlerken inandığı ve öğrendiği şeylerle de kendi kişisel dünyasını kurmaya ve geliştirmeye çalışır, Krş. Yavuz, Dini Duygu, s. 49; Roloff, Vom religiösen Leben, s. 190; Frick, Religionsunterricht, s. 119.

Öte yandan çocuk, dini inancın uyanmaya başladığı yıllarda, inancının sebebini araştırmaya yatkın değildir. Yalnız o zihnen geliştikçe, anlayamadığı, ya da fikir yürütemediği dini konularla ilgili sorular yöneltecektir. Çocuk, bunları inanacağı ve öğrenmek istediği için soracaktır (26). Aslında o, arayıcı ve yoklayıcı olan bu soruları ile dini hayatın içine samimiyetle girmeye çalışmaktadır. O, bunu yaparken ya sezgisel içgözlem, yani kalb yolu, ya, akıl yolu, ya da eğitim ve öğretimden yararlanarak yapmaktadır (27).

Konuya bir de ilgi açısından bakacak olursak, bilimsel araştırmalar bize, çocuğun küçük yaştan itibaren, dine karşı, ilgi duyduğunu göstermiş bulunmaktadır. Çocukta gittikçe gelişen ve tükenmek bilmeyen öğrenme ve anlama merakı dini alana yayılma istidadı gösterince, din ile ilgili konular onun ilgisini ve merakını çekmeye başlayacaktır. Çocuk, başlangıçta, henüz dini kavramların muhtevasını anlayamazsa da, dua, namaz, oruç gibi ibadetlere karşı ilgisi oldukça yüksektir. O, onları merakla takip eder. Bu durum giderek onda, taklit etme (Imitation) duygusunu uyandırır. Karşılığı olmayan bir şeye, alâka duymayan çocuğun, ilgi duyduğu ve merak ettiği dini konuların başında, hiç şüphesiz Allah konusu gelmektedir. O, merakını gidermek için, Allah nedir? Kimdir? Nasıldır ve nasıl yaratmaktadır? Neden yaratmaktadır?, Neden şöyle, ya da böyle yaratmaktadır gibi, birbiri peşinden sürekli gelen sorularla, çevresini zorlayarak Allah'ı kavramaya çalışacaktır (28). Aslında çocuk, Allah'a inanmakla emniyet altında olduğunu, ve böylece rahatladığını hissettiği gibi, o, inanmanın kendine yararlı olacağı hissini de duyar. Çünkü çocuk, neye ilgi duyar ve neyi isterse, sanki o, kendisinin bir parçasıymış, ve bu ona, sanki onsuz yaşayamayacakmış gibi gelir. Eğer çocuğun dini konulara karşı ilgisi, teşvik edilecek olursa, giderek içinde eksikliğini duyduğu dini konulara karşı, ilgisi artacak, dolayısıyla onları çeşitli yollarla öğrenmek isteyecek ve böylece eksikliklerini tamamlamaya çalışacaktır (29).

Şüphesiz insanın ruhi hayatında ilgilerin olduğu kadar, isteklerin de önemli bir yeri vardır. İstek, insandaki itici güçler-

(27) Bk. Yavuz, Dini Duygu, s. 131-133.

(28) Bk. Yavuz, Dini Duygu, s. 78, 89-94.

(29) Bk. Yavuz, Dini Duygu, s. 78 vd.

den birisidir. Bu, onu şuurlu bir şekilde olumlu yöne olduğu gibi, olumsuz yöne de itebilir. Böylece istek, yapmakta ve yapmamakta, benin aktif bir tutum ve tavır takınmasıdır (30). Burada özellikle din psikolojik araştırmalar, çocukta Allah'a inanma isteğinin vaz geçilmez bir istek olduğunu göstermişlerdir (31). 'Karl Girgensohn, çocukta Allah'a inanma isteğinin tabii olduğunu, bu isteğin, içten gelen bir ihtiyacı karşıladığını, inanma isteğinin, onun iradesi dışında doğup, kendisini çocuğa duyurduğunu (32), söylemektedir. W. James'e göre, çocuk duygusal olarak Allah'a inanmadan yaşayamayacağını bilir. Fakat o, bu duygunun, içinde nasıl doğduğunu, Allah'ı neden istediğini bilmez ve Onu açıklayamaz; ama O, içinde O'nu duyduğunun farkındadır (33). Esasen, çocuk için, önemli olan Allah'ı açıklaması değil, O'nu içinde duyması ve yaşamasıdır. Bu hususta 11 yaşındaki bir çocuk, Allah'a inanma isteğini şöyle dile getirmektedir: «Ben inanmadan yaşayamam. Çünkü (o zaman) bir dayanağım kalmaz, yıkılırım (34)» Bundan da anlaşıldığına göre, çocuğun var olabilmesi ve yaşayabilmesi için, kendini yaratan, hayatını devam ettiren, bugün ve yarın bütün istek ve dileklerini karşılayacak olan Allah herşeyden önce var olmalıdır (35).

Dini hayatın ilk belirtilerine gelince, burada şunları söyleyebiliriz : Çocuğun dini hayatı ile meşgul olan psikologlardan Winzen'e göre, bunun kesin bir başlama noktasını tesbit etmek oldukça zordur. Yalnız, bazı araştırmacılar bunun ilk uyanışını iki yaşına kadar indirmektedirler. Buna göre, Din psikoloğu Vögel çocukların dini inançlarını 2-3 yaşlarına kadar indirirken, buna karşılık Remplein, onların özellikle 2-6 yaşlarında Allah'a inanma bakımından, çok canlı bir hazırlığa sahip olduklarını söylemektedir. C. Bühler ise, 2-4 yaşlarında çocukta, antropomorfist (anthropomorpistisch) bir Tanrı tasavvurunun doğduğunu, Vergote de, dini inancın çocukta, 3-4 yaşlarında

-
- (30) İstek konusunun geniş bir şekilde tanıtılması ve dini istekler hakkında ayrıntılı bilgi için, Bk. Yavuz, Dini Duygu, s. 95-109.
(31) Geniş bilgi için, Bk. Yavuz, Dini Duygu, s. 93-109.
(31) Girgensohn, Der seelische Aufbau, s. 424 vd., 433, 577, 580; Krş. Yavuz, Dini Duygu, s. 104.
(33) Bk. James, Glaube und Ethik, s. 33; Krş. Yavuz, Dini Duygu, s. 102 vd.
(34) Bk. Yavuz, Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 103.
(35) Krş. Yavuz, Dini Duygu, s. 104, 137 vd.

canlılık kazandığını kaydetmektedir (36). Görüldüğü üzere bütün bunlar, çocuk inancının çok erken yaşlarda doğup geliştiğini açıkça göstermektedir.

İşte böylece, Rousseau'dan beri süre gelen bir iddiaya göre, çocuğun aslında dini uyarılara kabiliyetli ve elverişli olmadığı görüşünün, çağımızda özellikle, Din Psikolojisi alanında gerçekleştirilen deneysel araştırmalarla, kesinlikle bilimsel geçerliliğini yitirmiş olduğunu görmüş bulunuyoruz (37).

Tecrübecilik, yani kültürel faktörler konusuna gelince, yukarıda da yer yer işaret ettiğimiz gibi, dini inancın uyanışında ve gelişmesinde, geçmişin kültürel değerlerinin, yani çevrenin çok önemli yeri vardır. Burada özellikle ailenin yeri, tartışılmayacak kadar önem taşımaktadır. Çünkü çocuğun, dini inancının oluşmasında ve dini dünyaya katılmasında, en önemli dış faktörü aile oluşturmaktadır (38). Esasen çocuk, ilk defa genel eğitimle olduğu kadar, din eğitimi ile de, şöyle, ya da böyle, yine ailede karşılaşmaktadır. Aslında çocuk, ilk dini tecrübeyi de ailesinde edinmektedir. Şu halde çocukta inanma kabiliyetinin ilk önce gelişmeye başladığı yer, aile ocağı olmaktadır. Çünkü o, herşeyden önce dünyaya geldiği ailenin fertleriyle birlikte yaşar. Çocuk orada, önce annesinin dilini, günlük hayatı ve davranış şekillerini öğrenir; ailesini çevreleyen çocuklarla oynar ve giderek ilkokul eğitim ve öğretimiyle sosyal hayata iyice açılmış olmaktadır. O böylece aileden okula kadar uzanan çevrede, her gün yeni yeni şeyler görmekte, duymakta ve öğrenmektedir. Bütün bunlar, başlangıçtan beri, bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde onu etkilemektedir. Dıştan gelen uyarılar ve kişisel algılarla, çocuğun hayalleri, duyguları, tasavvurları, düşünceleri, alışkanlıkları ve davranışları gelişmektedir. Durum böyle olduğuna göre, onun, çevresinin dininden etkisiz kalması düşünülemez. Öyle ise başta aile ocağında olmak üzere dinin çocuğa çevresinde yaşayan şekliyle kendini duyurmuş olması gayet tabiidir (39).

(36) Krş. Yavuz, Dini Duygu, s. 48.

(37) Bk. Yavuz, Dini Duygu, s. 112.

(38) Vergote'ye dayanarak H. Lisager bunu, çocuğun ferdi refleksiyonunun ve eğitim kurumlarının tamamladığına inanmaktadır. Bk. Vergote, Religionspsychologie, s. 356.

(39) Bk. Yavuz, Dini Duygu, s. 32.

Öte yandan, çocuğun çevresinde toplumuna katılması, aynı zamanda onun sosyo-kültürel doğumunu yaşaması demektir. Buna, çocuğun toplumuna kabul edilme süreci de denebilir. Onun için onun ana görevlerinden birisi, toplumuna dengeli ve sağlıklı bir şekilde uyum sağlamasıdır. Bu da, başta onun yaşayan kültür değerlerini kabul etmesiyle mümkün olacaktır. Çocuğun toplumuna uyması demek, toplumun diline, dine, ahlâkına, hukukuna, sanatına vb. değerlerine de uyması demektir (40). Çevre, belli bir kültür çeşidinin özelliklerini yansıttığına göre, ruhsal güçlerin yardımı ile çocuğun dini inancının da, çevresinin dini özelliklerine göre şekillenmesi ve manalanması tabiidir (41). Din psikologları, çocuğun dini hayatının oluşmasında, yetişkinlerin önemli tesirlerini göz önünde bulundurarak, çocuktaki dinin uyanışını, yetişkinlerin çocuğun içerden gelen dini eğilim ve kabiliyetlerini teşvik etmelerine, ve yapıcı bir şekilde destek olmalarına bağlamışlardır (42). Bu görüşü ünlü din sosyoloğu J. Wach da, haklı olarak paylaşmaktadır. Ona göre, yetişkin insanın dini hayatının oluşmasında, özellikle çocukluk döneminin, aile hayatında kazanılan dini tecrübelerle sıkı ilişkisi vardır (43).

Sonra, çocuk başlangıçta, dinle ilgili kavramları, hükümleri, davranış ve yaşayış şekillerini çevresinden almaya istidatlıdır. O nasıl, ana ve babasının dilini, önce kelimeler ve cümleler halinde alıp öğrenmeye kabiliyetli ise, onların dinlerini de alıp kendine mal etmeye, öylece kabiliyetlidir. Bu, çocuk için doğal bir harekettir. Her ne kadar onun yetişkinlerden aldığı dini kelimeler ve kavramlar, bir din sayılmazsa (44) da, onun

(40) Bk. Yavuz, *Dini Duygu*, s. 25.

(41) Krş. Vogel, *Religionspsychologie*, s. 330; Yavuz, *Dini Duygu*, s. 51.

(42) Krş. Winzen, *Die religiöse Entwicklung*, s. 190; Remplein, *Die seelische Entwicklung*, s. 254; Yavuz, *Dini Duygu*, s. 52; Roloff, *Vom religiösen Leben*, s. 191; Vogel, *Religionspsychologie*, s. 330; Bohne, *Religionspsychologie des Kindes*, s. 1239.

(43) Bk. Wach, *Religionssoziologie*, s. 60.

(44) Kanatımca burada Winzen daha doğru düşünmektedir. Çünkü o haklı olarak «biz hiçbir zaman çocuğun kelimeleriyle hangi manayı kastettiğini bilmiyoruz» demektedir. Bk. Winzen *Die religiöse Entwicklung* s. 191. Yalnız burada çocuğun dini kelimeler ve kavramlarla ilgili ve haklı olarak Roloff dikkati çeken ve çözüm bekleyen bir görüş ileri sürmektedir. O diyor ki «onlar yalnız çocukla bizim aramızda ortak olan ilâhî hususlara ait isimlerdir». Bk. Roloff, *Vom religiösen Leben*, s. 191.

bunlar yardımıyla kendine has dini dünyasını kurmaya çalıştığı, ve giderek kendi geliştirdiği dini inancını yaşadığı, bir gerçektir. Görüldüğü gibi, burada önemli olan, çocuğun başta ailede olmak üzere ruhen ve manen hazırlanması ve beslenmesidir.

Dış faktörlerin dini bakımdan tesir derecelerine gelince; tesbitlerimize dayanarak onların etkileme derecelerini şöyle sıralayabiliriz : Burada ilk sözünü edeceğimiz kişiler, şüphesiz aile fertleri, yani analar ve babalardır. Bunu, aileye en yakın çocukla ilişkisi olan büyükler, yani duruma göre nineler, dedeler, ablalar, ağabeyler, halalar, teyzeler, amcalar, dayılar vb. takip etmektedir. Bundan sonra, aile içinde ve dışında oluşan, dini, ahlâki ve kültürel atmosfer içinde çocuğun edindiği gözlemleri, (müşahade), özellikle orada, çocuğun dinlediği ya da kendisine anlatılan dini konular gelmektedir. Bunun arkasından ise, camide ya da Kur'an kursunda imamın, ya da Kur'an hocasının, daha sonra, okulda öğretmenin eğitici ve öğretici katkısı, oyun ve okul arkadaşlarının etkisi ve başka eğitici ve öğretici vasıtaların, ve nihayet çocuğun tabiat olayları karşısındaki gözlemlerinin tesirleri sıralanmaktadır (45). Şu halde çocuğu, tesiri altına alan kültürel etkenler, aileden başlamak suretiyle helozonlar halinde dalga dalga dışa doğru açılıp gitmektedir (46). Böylece başta aile olmak üzere, çevrenin büyük etkisi altında kalan çocuğa, din eğitimi verildiği, ya da onun dini kültürü özümleme (Assimilation) imkânı bulduğu, kısaca çocuğun ruhen beslendiği yerlerde, dini inancın çok canlı bir şekilde uyanıldığını ve büyük gelişmeler kaydettiğini tesbit etmiş bulunuyoruz (47).

Sonuç olarak, çocuğun dini gelişmesine, bir yandan, onun dini istidat ve kabiliyetleri tesir ederken, öte yandan, o içinde yaşadığı toplumsal çevrenin, kültürel değerleri altında yoğurulmaktadır. Öyle ise biz her ikisinin de birbirini tamamladıklarını elimizdeki tecrübi araştırmalara dayanarak rahatça söyleyebiliriz (48). Hz. Muhammed ise bu gerçeği, şöyle dile getir-

(45) Bk. Yavuz, Dini Duygu, s. 62-71.

(46) Bk. Yavuz, Dini Duyg.u s. 70.

(47) «Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi» adlı araştırmamızda bu hususta yeterli bilgiler bulunmaktadır.

(48) Bu konuda geniş literatür için, Bk. Yavuz, Dini Duygu, s. 110-124.

mektedir : «Her çocuk fitrat (49) üzere doğar. Sonradan anaları ve babaları, onu yahudileştirir, hıristiyanlaştırır ya da mecusileştirirler (50)». Hz. Peygamber bu ifadesiyle, çocukların yaratılırken, dinî bakımdan istidat ve kabiliyetli olarak dünyaya geldiklerini, sonradan anaları ve babalarının tesiriyle, onların yahudilik, hıristiyanlık, mecusilik ve başka dinlere kaydıkları gerçeğini açıkça işaret etmiş bulunmaktadır (51).

-
- (49) Fıtratın kökü olan «fatr» kelimesi dini bakımdan yaratmak demektir. Buna göre o «ortada hiçbir şey yokken, bir şeyin, karanlığın içinden yarılarak ortaya çıkmasıdır. Bir varlıktan başka birliğin ortaya çıkması da bir tohumdan çimenin çıkması gibi yarılma ile olur. İşte bu ilk varlık durumu onun yaratılışını gösterir. Bk. Yazır Kur'an Dili III, s. 1889; Krş. Yavuz, Dini Duygu, s. 113.
- (50) Müslim, Kader 23, Cüz 4 s. 2048; Müsnedü Ahmed 4, 24.
- (51) İslâm Dininin ve İslâm düşünürlerinin dini istidat ve kabiliyet konusu hakkındaki görüşlerini başka bir araştırmamızda genel çizgiler halinde işlemiş bulunuyoruz, Bk. Yavuz, Dini Duygu, s. 113-120.

KAYNAKLAR

- 1) Bohne, G.: Religionspsychologie des Kindes, in: Religion in Geschichte und Gegenwart, 3. Bd. Tübingen 1959.
- 2) Bostian, H.-D./Röbbelen, L.: Kind und Glaube, Päd. Forschungen 25. Quelle und Meyer Verlag, Heidelberg 1964.
- 3) Frick, H.: Religionsunterricht im Dialog mit Theologie und Psychologie, Stuttgart 1968.
- 4) Gesell, A.: Das Kind von Fünf bis Zehn, 6. Aufl. Christian Verlag, Bad Neuheim 1971.
- 5) Girgensohn, Karl: Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens, 2. Aufl. Leipzig 1930.
- 6) Hansen, W.: Die Entwicklung des kindlichen Weltbildes, Kösel, München 1949.
- 7) Hehlmann, W.: Wörterbuch der Psychologie. 6. Aufl., A. Kröner Verlag, Stuttgart 1968.
- 8) Hellpach, W.: Sozialpsychologie, F. Enke Verlag, Stuttgart 1951.
- 9) Hollenbach, S. J. M.: Christliche Tiefenerziehung, Verlag J. Knecht Frankfurt a. M. 1960.
- (10) Hurlock, E.B.: Die Entwicklung des Kindes, Beltz Verlag, Weinheim 1972.
- 11) Jacobi, J.: Die Psychologie von C. G. Jung, Rascher Verlag, Zürich, Stuttgart 1967.
- 12) James, W.: Essays über Glaube und Ethik, Druck Mohn und co. GmbH, Gütersloch 1948.
- 13) Jung, C. G.: «Die Libido als allgemeine seelische Energie», H. Thoma (Ed.), Die Motivation menschlichen Handelns, 6. Aufl., Kiepenheuer u. Witsch Verlag, Köln, Berlin 1970, s. 185-186.
- 14) Kroh, O.: Entwicklungspsychologie des Grundschulkindes, Verlag J. Beltz, Weinheim 1964.
- 15) Künkel, F.: Ringen um Reife, F. Bahn Verlag, Konstanz, o. Jahr.
- 16) Leuschner, T.: Die Religion der Kindheit, E. L. Angelenk, Dresden 1926.
- 17) Müslim, Ebü l-Hüseyin Mülim b. H.K.N.: Sahihu, Müslim, Tahkik: Muhammed Füäd A., Kahire 1955.

- 18) Oerter, R.: Modern Entwicklungspsychologie, 9. Aufl., Verlag I. Auer Donauwörth 1971.
- 19) Özbaydar, B.: Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma, Baha Matbaası, İstanbul 1970.
- 20) Remplein, H.: Die seelische Entwicklung des Menschen im Kindes und Jugendalter, 14. Aufl., München 1966.
- 21) Remplein, H.: Psychologie der Persönlichkeit, E. Reinhardt Verlag, München 1954.
- 22) Roloff, E.: «Vom religiösen Leben der Kinder», in: Archiv für Religionspsychologie 2 und 3, Bd., Tübingen 1921, s. 190-197.
- 23) Schleiermacher, Fr. Über die Religion, P. Reclam, Stuttgart 1969.
- 24) Spranger, E.: Psychologie des Jugendalters, 28. Aufl., A. Verlag Quelle und Meyer, Heidelberg 1968.
- 25) Vergote, A.: Religionspsychologie, Verlag Walter, Olten, Freiburg i. Br. 1970.
- 26) Vogel, P.: «Ein Beitrag zur Religionspsychologie des Kindes», Archiv für gesamt. Psychol., hrsg. v. W. Wirth, 96. Bd. 3. und 4. Heft, Akademische Gesellschaft, M.B.H. Leipzig 1936.
- 27) Vierkandt, A.: Kleine Gesellschaftlehre, 3. Aufl., F. Enke Verlag, Stuttgart 1961.
- 28) Wach, J.: Religionssoziologie, Tübingen 1951.
- 29) Winzen, B.: «Die religiöse Entwicklung im Kindes- und Jugendalter», in: Beiträge zur pädagogischen Psychologie, hrsg. von W. Hansen, Münster Verlag, Münster 1933.
- 30) Yavuz, Kerim: Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12), Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi, Doç. Tezi, Erzurum 1979.
- 31) Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi: Hak Dini Kur'an Dili, Türkçe Teşiri 2. Bas. Nebioğlu Basımevi İstanbul 1960.